

De weg van de kerk

Algemene inleiding op Reformatie en Nadere Reformatie

H. van Dam MA

In dit hoofdstuk volgen we de tocht van (een deel van) de kerk door de wereldsgeschiedenis. Deze tocht is als het maken van een reis waarbij de route voor de reizigers onbekend is. Maar ook al hebben de deelnemers geen routebeschrijving gekregen, ze hebben wel een handboek, dat op heel de reis actueel blijft.

De route is steeds weer anders, maar één ding is duidelijk: het is nooit makkelijk. Geen moment mag de aandacht verslappen. Het is steeds weer inspeelen op een nieuwe situatie. Hoewel, echt nieuw is het ook weer niet. In de moeilijkheden die zich voordoen, zijn wel patronen te herkennen. Vandaar dat de deelnemers steeds notities maken van hun ondervindingen, zodat degenen na hen er hun winst mee kunnen doen. Maar het handboek blijft wel nummer een.

De tocht begint bij de opdracht van de Heere Jezus om de wereld in te gaan. De route gaat van de Vroege Kerk naar de middeleeuwen, van de middeleeuwen naar de Reformatie en van de Reformatie naar de Nadere Reformatie. Wanneer we deze tocht volgen, proberen we waar te nemen waar de valkuilen, de voetangels en de klemmen zitten en hoe de kerk daarop reageert. Waar en waarom het misgaat en men het juiste spoor kwijtraakt en hoe de weg weer teruggevonden wordt. Om aan het einde van het hoofdstuk ons af te vragen wat wij er voor vandaag van kunnen leren voor ons gedeelte van de reis.

1. Het begin

Opdracht

Vlak voor Zijn hemelvaart geeft de Heere Jezus Zijn discipelen de opdracht om heen te gaan, al de volken te onderwijzen, hen te dopen in de Naam van de Vader, van de Zoon en van de Heilige Geest en hen te leren alles te onderhouden wat Hij aan de discipelen geboden heeft. Deze opdracht wordt voorafgegaan door een feit: ‘Mij is gegeven alle macht in hemel en op aarde’ en wordt gevolgd door een belofte: ‘En zie, Ik ben met ulieden al de dagen tot de voleinding der wereld.’

Zo worden ze eropuit gestuurd met een opdracht, zwaar om te dragen. Maar met de wetenschap dat Jezus Christus alle macht heeft én met hen is (Matth. 28).

Maar voor ze de wereld intrekken, moeten ze wachten op de belofte van de Vader, namelijk de doop met de Heilige Geest. Het ontvangen van de kracht van de Heilige Geest zal hen maken tot Jezus' getuigen, niet alleen te Jeruzalem, maar ook in geheel Judea en Samaria en tot aan het uiterste der aarde (Hand. 1).

De Heilige Geest zal hun vrijmoedigheid geven om het Woord van God te spreken (bijv. Hand. 4:8-13; 29-31) en zal hun leren wat ze spreken moeten wanneer ze ter verantwoording geroepen worden (Luk. 12:11, 12).

Ze zullen getuigen zijn. Niet door zich af te zonderen van de wereld, maar juist door de wereld in te trekken. Getuigen betekent dat ze zullen vertellen wat ze gezien hebben. Maar ook dat ze, zoals getuigen in een rechtszaal, voor aanklagers zullen komen te staan. Dat ze zullen getuigen vóór Jezus door Zijn Naam te belijden. Dat getuigenis zal hoe dan ook reactie oproepen. De Heilige Geest zal het gebruiken om mensen te overtuigen. Maar er zal ook verzet zijn. Hun woorden zullen afketsen op harde harten en zij zullen in gevangenschappen geworpen worden en gedood worden. Getuigen zal ook lijden met zich meebrengen (Hand. 9:15, 16).

Hoe het precies zal gaan, weten ze niet. Het komt hun niet toe te weten de tijden of gelegenheden die de Vader in Zijn eigen macht gesteld heeft (Hand. 1:7). God Zelf bepaalt de loop van de wereldgeschiedenis en ook de gang van het Evangelie in die geschiedenis.

Handelingen

Het begin van de tocht van het Evangelie door de wereld heeft Lukas beschreven in zijn boek Handelingen. Daarin vertelt hij hoe het Evangelie eerst in Jeruzalem en in geheel Judea en Samaria verkondigd wordt. Vanaf hoofdstuk 13 beschrijft hij de zendingsreizen van Paulus. Zo gaat het Evangelie de wereld in 'tot aan het uiterste der aarde'.

Daarnaast laat het boek Handelingen zien hoe Christus' getuigen zullen komen te staan tegenover koningen en overheden, tot in Rome toe.

Het boek Handelingen heeft een open eind. Aan het einde van het boek is het 'uiterste der aarde' nog niet bereikt. Dat vraagt dus om een vervolg. Een vervolg dat er in later eeuwen ook aan gegeven is en tot op de dag van vandaag aan gegeven wordt. Lukas tekent in zijn boek een proces dat in gang gezet wordt op de pinksterdag en dat voortgaat tot aan de wederkomst van Jezus Christus. In alle eeuwen zorgt God voor getuigen, die verlicht en geleid door de Heilige Geest, de Naam van Jezus Christus mogen verkondigen. Ze zullen de heidenen en de koningen en de kinderen Israëls confronteren met de blijde boodschap (Hand 9:15). Ze zullen het doen met alle vrijmoedigheid en, ondanks alle weerstand en tegenstand, onverhindert (Hand. 28:31). Zo bouwt God Zijn Koninkrijk.

2. De Vroege Kerk

Woord en daad

‘En zij, uitgegaan zijnde, predikten overal, en de Heere wrocht mede, en bevestigde het Woord door tekenen, die daarop volgden’ (Mark. 16:20). Het christendom groeit onstuimig. In enkele eeuwen tijd ontstaan overal in het Romeinse Rijk en daarbuiten honderden christelijke gemeenten. De boodschappers van het Evangelie zijn geen speciaal opgeleide zendelingen, maar gewone gemeenteleden. Zij zijn altijd bereid tot verantwoording aan eenieder die hun rekenschap afeist van de hoop die in hen is (1 Petr. 3:15). Zij prediken zowel door hun woord als door hun wandel. De gemeenten zijn gemeenschappen: er is zorg voor weduwen en wezen, slaven zitten er naast meesters, zieken en gevangenen worden bezocht. Deze prediking met de daad maakt diepe indruk.

En toch roept deze nieuwe godsdienst ook ergernis en vijandschap op. Ze hebben het immers over een Jezus Die Kurios, Heere is en Die boven alle aardse machten, zelfs die van de keizer, staat. Ze hebben het over een Koninkrijk van God dat belangrijker is dan het Romeinse Rijk. Voor velen betekent de belijdenis dat Jezus Heere is dan ook de dood.

Antwoorden

Naast deze bedreiging van buitenaf, die van het zwaard, is er ook de bedreiging van binnenuit, die van de dwaling. Dwalingen sluiten vaak aan op de geest van de tijd en hebben zo een magnetische aantrekkingskracht op duizenden. Er ontstaan soms complete ‘tegenkerken’, kerken naast de christelijke kerken, met een eigen organisatie. De kerken worden uitgedaagd om erop te reageren. Onderzoek en bezinning zijn nodig om leiding te kunnen geven aan de eigen mensen. Naar apostolisch voorbeeld (Hand. 15) komen vertegenwoordigers van verschillende kerken samen om in moeilijke omstandigheden een standpunt te bepalen. Kort gezegd formuleren de kerken in de eerste eeuwen van het christendom drie antwoorden: het antwoord van de canon, dat van de belijdenis en dat van het ambt.

Canon

Het evangelie van Petrus, het evangelie van Thomas, de Handelingen van Johannes, de Handelingen van Andreas, de Openbaring van Paulus, de Openbaring van Petrus enzovoorts, in de tweede eeuw ontstaan veel geschriften, getooid met de naam van een apostel om ze gezaghebbend te laten zijn. Wat moet de kerk met deze geschriften? Zijn ze wel of niet geïnspireerd door de Heilige Geest? Het is een wonder van God dat de kerken gelovig aanvaarden wat Zijn Woord is. Uit de bestaande veelheid van boeken worden de boeken die Woord van God zijn, gebundeld tot de canon van het Nieuwe Testament.

Belijdenis

Het tweede antwoord is het antwoord van de belijdenis. Ook al staat vast wat het Woord van God is, toch vindt elke ketter in dat Woord wel teksten die zijn dwaling lijken te ondersteunen. Daarom is het nodig om in korte en duidelijke bewoordingen het geloof te belijden. Zo ontstaan de Apostolische Geloofsbelijdenis en de geloofsbelijdenissen van Nicea en Athanasius. Daarin worden de voornaamste leerstukken beknopt geformuleerd en veel dwalingen, vaak impliciet, afgewezen.

Gods Woord blijft de norm. Belijden is niet meer dan nazeggen wat de Schrift zegt. Belijdenissen en uitspraken van kerkvaders, synodes en concilies moeten getoetst worden aan die norm. Dat inzicht verdwijnt in later eeuwen, waardoor de leer van de kerk wordt uitgebreid met dogma's die niet in de Bijbel terug te vinden zijn of zelfs met de Bijbel in tegenspraak zijn. Er ontstaat een traditie naast de Bijbel.

Ambt

Het derde antwoord is het antwoord van het ambt. Goede leiding is noodzakelijk in de gemeenten, zeker in tijden van verwarring. Al op zijn eerste zendingsreis zorgt Paulus ervoor dat er ouderlingen gekozen worden in de pasgestichte gemeenten (Hand. 14:23). In deze begintijd vallen de ambten van ouderling en opziener nog samen (zie bijvoorbeeld Hand. 20:17, 28). Wel wordt er onderscheid gemaakt tussen ouderlingen in het algemeen en ouderlingen die arbeiden in het Woord en de leer (1 Tim. 5:17). Aan deze laatste wordt in toenemende mate de leiding van de gemeenten toevertrouwd. Zij worden de bisschoppen, die boven de ouderlingen staan en die bijgestaan worden door de diakenen. Meerhoofdige leiding wordt eenhoofdige leiding. Er komt steeds meer onderscheid tussen geestelijken en leken, waardoor het 'ambt aller gelovigen' buiten beeld raakt.

Van sommige plaatsen is de overlevering bewaard dat een van de apostelen zelf de gemeente heeft gevormd en bij zijn vertrek heeft aangewezen wie voortaan de kerk moet leiden. En deze bisschop is op dezelfde manier opgevolgd door iemand met gelijke volmacht. Zo ontstaat de gedachte van de 'apostolische successie'. Dat houdt in dat het voor het gezag van een bisschop pleit wanneer hij zijn bevoegdheid terug kan voeren op een apostel. Dat wordt belangrijker dan de roeping tot het ambt door God en de gemeente. Bisschoppen die zich kunnen beroepen op de apostolische successie en bisschoppen van belangrijke steden geven leiding aan de bisschoppen in de omliggende plaatsen en krijgen zo meer gezag dan hun collega's. Zij worden aartsbisschoppen genoemd. De bisschoppen van Rome, Constantinopel, Alexandrië, Antiochië en Jeruzalem worden vanwege hun nog grotere gezag patriarchen genoemd.

Zo ontstaat in de katholieke kerk een hiërarchie, een 'heilige rangorde'. Na eeuwen bereikt het zijn voltooiing in een kerk met één bisschop boven de andere bisschoppen als het zichtbare hoofd van de ene kerk: de paus van Rome.

Dienen

Aan de ene kant is de kerk geestelijk, hemels: het Koninkrijk van God, waartoe zij behoren in wie de Heilige Geest het nieuwe leven werkt, die leven in gemeenschap met Jezus Christus en Zijn schatten en gaven ontvangen. Aan de andere kant is de kerk aards, met een eigen levensvorm en organisatie. Daarin gaat het anders toe dan in welke wereldse orde dan ook. De kerk als organisatie kan niet zonder gezag en macht en ook niet zonder ambten. Maar kenmerkend voor de kerk is dat gezag altijd dienend is. Zoals Christus Zelf niet gekomen is om gediend te worden, maar om te dienen (Mar. 10:42-45). Ambtsdragers zijn dienaren. Zij zijn als herders die het belang van de eenheid van de kudde op het oog hebben. Bij hen past geen zelfverheffing, geen heerszucht, maar zij dragen het ambt als een bovenmenselijke last (1 Kor. 4:9). Zo zijn Ignatius, Irenaeus, Cyprianus, Athanasius, Ambrosius, Johannes Chrysostomus, Augustinus en zo veel anderen ambtsdrager. Vaak zijn bisschoppen de eersten die in tijden van vervolging de marteldood sterven (Ignatius, Polycarpus).

Dat de bisschop van Rome de eerste onder zijns gelijken wordt en uiteindelijk leider van de kerk, is niet zo verwonderlijk. Hij zetelt immers in de hoofdstad van het immense Romeinse Rijk. Alle wegen leiden naar Rome, ook kerkelijk. De bisschop van Rome functioneert als middelpunt van overleg. Hij geeft adviezen in moeilijke zaken en leiding in zware tijden. Zo komt het concilie van Chalcedon in het jaar 451 tot Bijbelse besluitvorming betreffende de twee naturen van Christus na de wijze raad van bisschop Leo van Rome. Diezelfde Leo weerhoudt de koning van de Hunnen, Attila, van een aanval op Rome en geeft leiding, niet alleen kerkelijk, maar ook staatkundig, in een tijd waarin het Romeinse Rijk instort.

Augustinus.

Vragen en problemen

Toch ontstaat er zo in de loop van enkele eeuwen een systeem van kerkregering dat vraagt om problemen. Wat gebeurt er wanneer er mensen op leidinggevende posities terechtkomen die niet de intentie hebben om te dienen? Die meer aan hun eigen belangen denken dan aan de belangen van de mensen over wie ze gesteld zijn? Die de macht die ze hebben gekregen, misbruiken om er zelf beter van te worden? De tijd zal leren dat correctie van zulke mensen moeilijk of onmogelijk wordt in een systeem dat uitgaat van het principe van eenhoofdige leiding.

Dit probleem wordt nog verergerd wanneer kerkelijke leidinggevenden naast hun kerkelijk ambt ook een wereldlijk ambt bekleden. Wanneer, zoals later gebeurt, een bisschop ook bijvoorbeeld leenman van de keizer is. Dan ontstaat de bizarre situatie dat een bisschop geharnast aan het hoofd van een leger optrekt om zijn gebied uit te breiden of een tegenstander een lesje te leren.

Dit laatste heeft alles te maken met het vraagstuk van de verhouding tussen kerk en staat. Een vraagstuk dat belangrijk wordt wanneer keizer Constantijn in het jaar 313 de christenen toestaat hun godsdienst te belijden. De keizer begunstigt de christenen op allerlei manier, bekostigt kerkbouw, maar bemiddelt ook in kerkelijke conflicten, roept synodes bijeen en bemoeit zich met de leer van de kerk. Zo speelt hij een belangrijke rol bij het concilie van Nicea in het jaar 325.

Hoever mag een keizer of koning gaan? Mag hij bisschoppen aanstellen of afzetten? Heeft hij iets te zeggen over kerkelijke goederen? Heeft hij inspraak als het gaat om de leer van de kerk? Mogen kerkelijke ambtsdragers tegelijkertijd ook staatkundige functies vervullen? Vragen die in de volgende eeuwen steeds weer terugkomen.

Drempel

Zo staat de kerk op de drempel van de middeleeuwen. Van vervolgd kerk is zij bevoorrechte kerk geworden. Het Evangelie heeft weerklink gevonden in de hele Grieks-Romeinse wereld. De kerk is uitgerust met de canon van Gods Woord en met korte samenvattingen van de Bijbelse leer in de vorm van belijdenisgeschriften. Er zijn echter ontwikkelingen die zorg baren. Zal de kerk in staat zijn Bijbels te blijven denken en haar belijdenis trouw te blijven? Zullen haar ambtsdragers in staat zijn om de verleiding om te heersen te weerstaan?

3. De middeleeuwen

Corpus christianum

De middeleeuwen worden gekenmerkt door de voortgaande kerstening van de Germaanse volken in West-Europa. Het werk van veel zendelingen, zo-

als Patrick, Columba, Augustinus van Canterbury, Amandus, Willibrord, Bonifatius, Lebuïnus, Liudger en veel anderen, wordt door God gezegend. Een rijke oogst is het gevolg. Er ontstaat een nieuwe Europese christelijke samenleving, een 'corpus christianum', waarin het christelijk geloof nauw verbonden is met het hele samenstel van staat en maatschappij en waarin de kerk een belangrijke rol speelt.

Naast het positieve dat er is, zijn er in deze eeuwen echter ook ontwikkelingen die de kerk steeds verder afvoeren van haar roeping om 'het licht der wereld' te zijn.

Heiligen en aflaten

Achting voor Bijbelse personen en voor martelaren verandert in heiligenverering. In deze heiligencultus werkt het heidense verleden na. De heiligen nemen de plaats in van de vele goden en godinnen uit de voorchristelijke tijd en worden vereerd als een soort van halfgoden. Onder hen neemt de maagd Maria de eerste plaats in. Zij en andere heiligen treden op als bemiddelaars voor de gelovigen bij God, zo denkt men.

In de vijfde en zesde eeuw worden de catacomben in Rome, begraafplaatsen van miljoenen christenen, onder wie veel martelaren, geplunderd. De mensen willen relikwieën voor hun kerken. Ze worden in plechtige processies rondgedragen en aan het volk getoond.

Er ontstaat een kerkelijk afbetalingssysteem als het gaat om zonde, schuld en straf. Schuld kan niet zomaar vergeven worden, maar moet gepaard gaan met straf. En die straf kan verminderd worden door verdienstelijke daden. Zo verkrijgt men een 'aflaat', die in later tijden ook tegen betaling verkregen kan worden. In nauwe samenhang hiermee ontwikkelt zich de leer van het 'vagevuur'. De meeste mensen zijn na hun sterven nog niet geschikt voor de hemel en moeten gereinigd worden. Door middel van aflaten kan deze louteringstijd verminderd worden.

In de eredienst komt het altaar steeds meer centraal te staan. Op dat altaar, zo leert men, vindt het offer van Christus opnieuw plaats, zij het nu onbloedig. Onder de zegenende handen van de priester veranderen brood en wijn in het ware lichaam en bloed van Christus (transsubstantiatie). De mis is het kanaal van Gods genade. In het jaar 1215 wordt de leer van de transsubstantiatie officieel aanvaard.

Verduistering

De middeleeuwse kerk legt een groot beslag op de harten en de levens van de mensen. Er is een sterk geloof in de wondermacht van de kerk, aanwezig in haar relikwieën, heiligen, mirakels en sacramenten. De kerk bepaalt de juiste uitleg van de Bijbel en voor de genade is de gelovige van de kerk afhankelijk. De aandacht is verschoven van de Middelaar Jezus Christus naar meerdere 'middelaars'. Men acht de mens met zijn vrije wil in staat om de zaligheid te verwerven door boetedoening en verdienstelijke daden. Zo werkt hij samen

met wat God in Zijn genade geeft. De Bijbelse leer van zonde en genade wordt steeds meer verduisterd.

Paus of keizer

Eeuwenlang wordt de politiek beheerst door de vraag: wie is de leider van het 'corpus christianum'? De paus of de keizer van het Duitse rijk? De paus voelt zich Christus' plaatsbekleder, zowel in geestelijke als in wereldlijke zin, terwijl de keizer zich de geroepen leider van de staat Gods weet. Het is de oorzaak van eindeloze conflicten. Het Woord van God spreekt echter niet van wereldlijke macht van de kerk. Maar ook niet van keizers of koningen die in de kerk een speciale positie zouden innemen.

De paus schijnt te triomferen. In het jaar 1302 verschijnt de bul 'Unam sanctam', die eindigt met 'voorts verklaren, definiëren en verkondigen wij, dat onderwerping aan de paus van Rome voor ieder mens volstrekt noodzakelijk is ter zaligheid'.

Maar hoogmoed komt voor de val. Kort daarna keren de kansen en wordt de paus uit Rome verdreven, wat resulteert in de zogenoemde Babylonische gevangenschap van de paus (1309-1377), gevolgd door het meervoudig pausdom (1378-1415), een jarenlange strijd tussen twee elkaar verketterende pausen. Dat alles komt de geloofwaardigheid van de paus niet ten goede en betekent crisis voor de kerk, met als positief effect dat de vraag naar het wezen van de kerk weer aan de orde wordt gesteld. Dat de paus alle macht heeft, is niet meer vanzelfsprekend en er klinkt steeds meer een roep om reformatie.

Terug naar het Woord

Telkens weer staan er in deze eeuwen mannen op die de kerk aan haar hoge roeping herinneren, die wijzen op afwijkingen in leer of leven en die teruggaan naar de bron: Gods Woord.

In de negende eeuw is er Godschalk, die leert dat een mens alleen zalig wordt uit genade, in strijd met de reeds ingeburgerde gedachte van de verdienstelijkheid van de goede werken. Hij wordt veroordeeld tot levenslange gevangenisstraf.

In dezelfde tijd leeft Ratramnus. Hij keert zich tegen de gedachte dat bij het avondmaal brood en wijn werkelijk in lichaam en bloed van Christus veranderd worden. Brood en wijn be-teken-en het lichaam en bloed van Christus. In de tiende eeuw protesteren de cluniacenser monniken tegen de verwereldlijking van de kerk en pleiten voor een herleving van vroomheid en levenszuivering.

Anselmus is een theoloog die in de elfde eeuw leeft. Hij benadrukt de noodzaak van de menswording van de Zoon van God om voor de zonde te betalen. Een eeuw later strijdt Bernard van Clairvaux voor zuiverheid van leer en leven. Hij vraagt aandacht voor de ervaring van Gods liefde in Christus. Hij zegt: 'Dit is mijn zeer verheven innerlijke wijsbegeerte: Jezus te kennen, en Die gekruisigd.'

In dezelfde tijd gaan Petrus Waldus en zijn volgelingen met enkele Bijbelgedeelten, vertaald in het Frans, eropuit om het Woord van God bij de mensen te brengen. De beweging van de Waldenzen wordt door de kerk eeuwenlang zwaar vervolgd.

In de dertiende eeuw roept Fransiscus van Assisi op tot waarachtige navolging van Christus. John Wycliff leeft in de veertiende eeuw. Hij stelt dat de pauselijke macht niet Bijbels te funderen is en zorgt voor de vertaling van de Bijbel in het Engels. Een halve eeuw later schrijft Johannes Hus, beïnvloed door de geschriften van Wycliff: 'Een christen moet onvoorwaardelijk de gehele waarheid van de Schrift geloven, niet de uitspraken van de heiligen die buiten de Schrift omgaan. Evenmin behoort hij te geloven in pauselijke bullen, behalve indien zij op de Schrift zijn gegrond. God kan niet bedriegen of bedrogen worden; de paus kan bedriegen en bedrogen worden.' Op het concilie van Konstanz wordt hij ter verantwoording geroepen en veroordeeld tot de brandstapel.

Bernard van Clairvaux.

Oogst én verval

De middeleeuwen: een grote oogst, maar ook: het goud van het Evangelie wordt verdonkerd. Het Woord van God is er al die tijd, maar het heeft niet zijn vrije loop.

De ene poging tot reformatie volgt de andere op. Maar de fundamentele fouten in de structuren van kerk en theologie zijn nog onaangetast. Van een fundamentele, allesomvattende reformatie is nog geen sprake. De tijd is er nog niet rijp voor. Beter gezegd: het is nog niet Gods tijd.